

Vejle Ådal strækker sig fra bunden af Vejle Fjord og til Spjarup. Fra Vejle Fjord og stik mod vest ligger dalen bred og mægtig. Ved Skibet snævrer dalen pludseligt ind til kun en kilometers bredde og fortsætter herfra som en dyb og stejl dal stik mod sydvest til Spjarup. Ved Lihmskov skifter selve Vejle Å retning mod nordøst, hvor den udspringer i Engelsholm Sø. Denne del af ådalens forløb er formentligt dannet ved vanderosion, og hører geologisk set ikke sammen med den øvrige del af ådalen, der primært er formet af isen.

Isen har givet de store former

Der er næppe nogen tvivl om, at Vejle Ådals retninger og placering er styret af dybe strukturer og forkastninger i Danmarks undergrund. Ådalens nuværende form og øverste jordlag er imidlertid resultatet af isens bevægelser under de sidste istider.

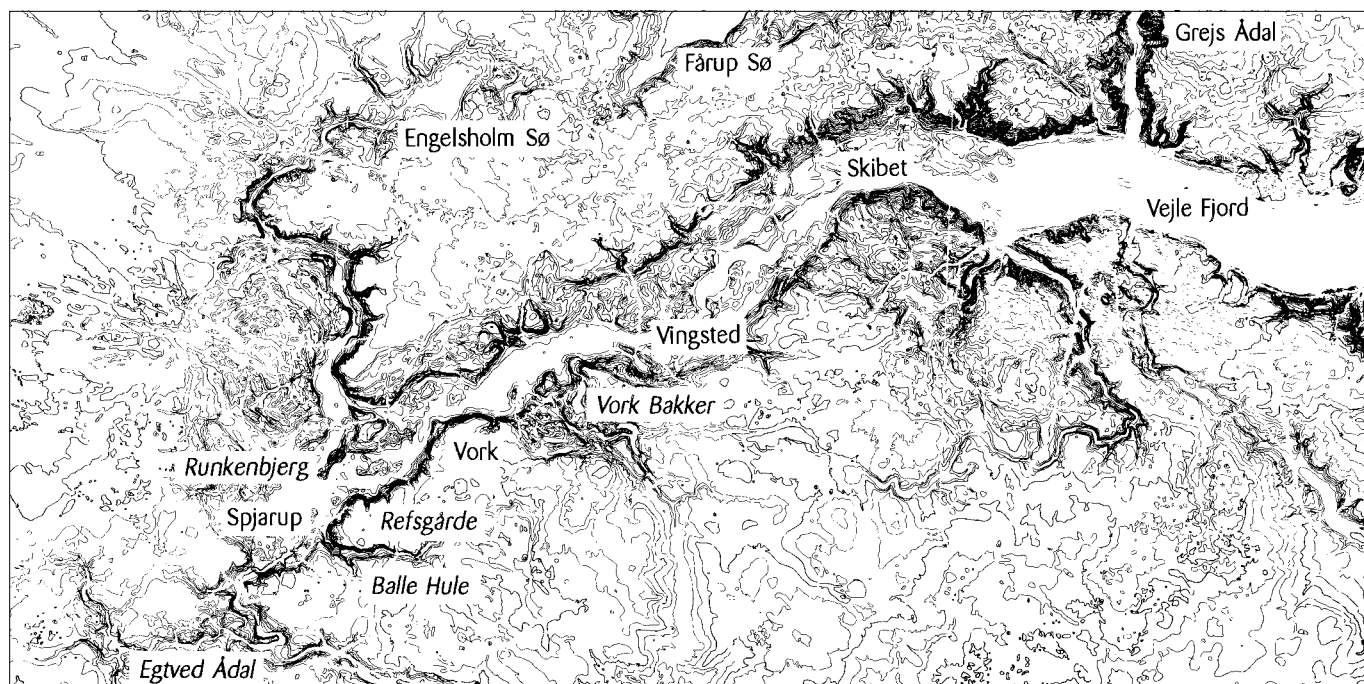
Mest afgørende har været isens fremrykning mod hovedopholdslinien op gennem ådalen under sidste istid, Weichsel Istiden, for 115.000 -15.000 år siden. Isen fulgte de dalsystemer, der tidligere var dannet tilbage i den ældre del af kvartærtiden eller i tiden før kvartærtiden. Isen uddybede dalen og afstrømmende smeltevand eroderede i dalens bund og sider. Smeltevandet har samtidigt i nogen

grad hindret permafrostens beskyttelse mod erosion, så senere gletscherfremstød yderligere kunne uddybe dalen.

Dalbunden er meget forskelligt udformet. Fra bunden af Vejle Fjord og til Haraldskær er dalbunden jævn og flad. Dalens fortsættelse ind til Vingsted er derimod meget bakket. Fra Vingsted til Vork får dalen igen et jævnt forløb, som atter vest for Vork afløses af store bakker.

De stærkt kuperede dele af dalbunden er dannet i forbindelse med isens tilbagetrækning fra hovedopholdslinien. Under tilbagesmeltningen har isen rykket frem og tilbage i nogle mindre fremstød. Isfronten har herved skubbet randmorænebakker op foran sig. Det er først sket ved isfremstød vest for Vork og senere ved fremstød, da isen er smeltet tilbage til området omkring Vingsted. Måske er randmorænebakkeme ved Vingsted blevet presset yderligere op under det langt senere østjyske isfremstød.

Randmorænebakkeme har i ådalen også virket som store dalspærringer, der ved isens tilbagesmeltning opdæmmede smeltevand til store søer mellem isfronten, dalens sider og bakkerne. Aflejringer fra disse isdæmmede søer er påvist under de flade dalpartier vest for Vork og vest for Vingsted.

Kurvekort over Vejle Ådal med kurveinterval på 5 m.

Kraftig erosion har skabt nye markante landskabstræk og bakker

Et af de markante træk ved ådalen er de mange fremtrædende spor af det rindende vands eroderende virkning.

I kanten af ådalen har vandløb mange steder skåret en række dybe slugter ud som her ved Refsgårde. Andre tydelige eksempler er erosionsskrænterne ved Egtved Å, Balle Hule og Vork Bakker.

Som et af de mere ejendommelige eksempler på vandets erosion kan nævnes Runkenbjerg nord for Refsgårde.

Runkenbjerg ligger som en rest af en mere udstrakt bakke eller gammel dalbund, der ved floderosion både under og efter isens tilbagetrækning er blevet eroderet på begge sider, så den nu fremstår som en lang smal ryg.

Runkenbjerg

Et af de få steder med kildekalk

Vejle Ådal er så skarpt skåret ned i det omgivende terræn, at grundvandet under dalen står under et kraftigt overtryk. Mange steder er der et overtryk på 5-10 meter over terræn. Det høje grundvandstryk giver næring til de mange kilder i dalens bund og langs dalens sider. Smukke kilder findes bl.a. langs Bindeballestien ved Ravning.

Det opstrømmende grundvand har også flere steder aflejret kildekalk. Kildekalk er dannet ved at det nedsivende regnvand i baglandet har opløst kalk i moræneaflejringerne og transporteret kalken frem til ådalen. Hvor grundvandet bryder frem som en kilde udfældes kalken som kildekalk.

I ådalen kan ses aflejringer af kildekalk bl.a. vest for Ravning Station

Dyr i Vejle Ådal

Siden isen trak sig tilbage for ca. 15.000 år siden, har der været et varieret dyreliv i ådalen. Flere af de oprindelige dyrearter findes ikke længere i ådalen. Nogle af dem lever i dag under andre himmelstrøg, rensdyr mod nord og sumpskildpadde mod syd, mens andre er uddøde som f.eks. mammut og urokse.

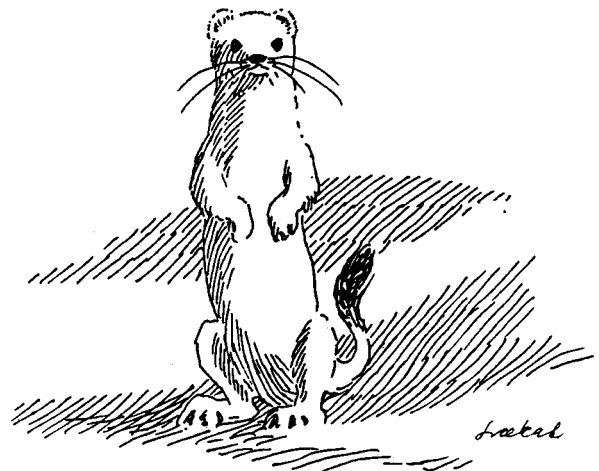
Selv i historisk tid er der sket en stor ændring af vores fauna.

Planteædere

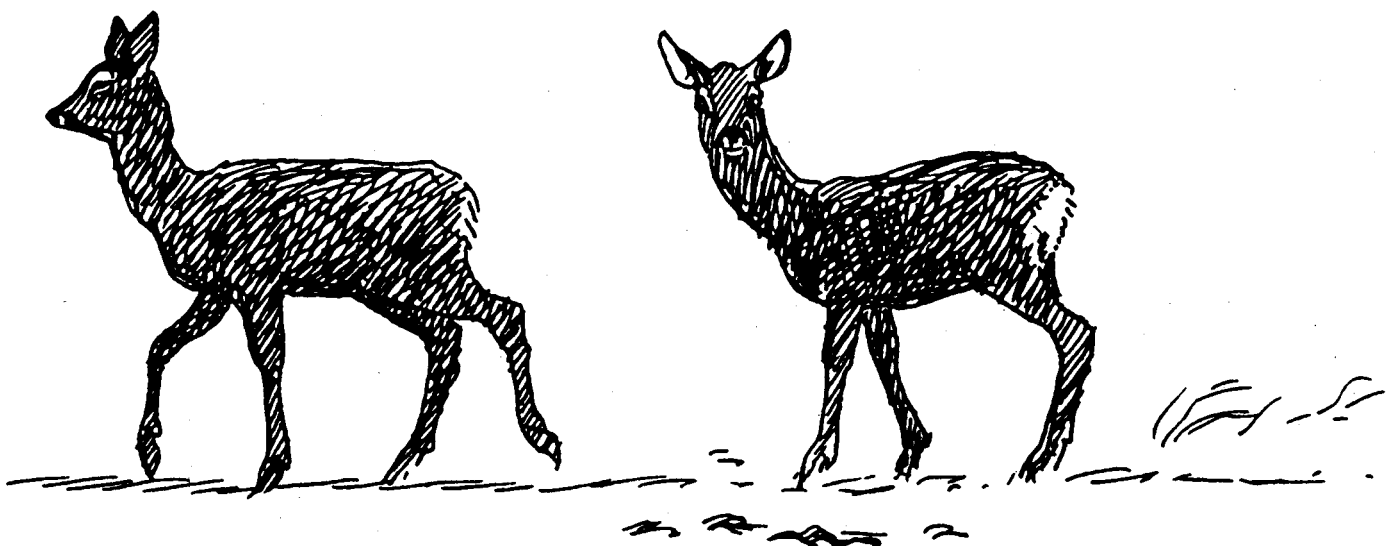
De store pattedyr er der ikke længere plads til i det tæt befolkede Danmark. De største, kronhjortene, kommer kun lejlighedsvis på besøg i ådalen, enten fra nogle af de faste bestande i Vestjylland eller som undslupne fangenskabsdyr. Rådyret, som er den største vildtlevende planteæder på disse kanter, er op gennem 80'erne gået meget frem. Årsagen er formentlig den, at dets naturlige fjende, ræven, i samme periode har haft en ret markant tilbagegang på grund af sygdom. De små pattedyr, som danner fødegrundlag for rovdyrene, har gennem den seneste udvikling i landbruget med flere braklagte marker uden sprøjtning fået en stor opblomstring.

Rovdyr

Grævlingen, som er den største af vores naturligt forekommende rovdyr, har en af landets tætteste bestande netop i skræntskovene i Vejle Ådal. Især i skovene omkring Haraldskærs jorder.

De mindre medlemmer af mårfamilien lever alle i ådalen. De ses ikke så ofte, men hver vinter kan der findes spor af skovmår, husmår, ilder, mink, lækat og brud. Odderen, fandtes også i Vejle Ådal indtil omkring 1990. Med den fremgang odderen har udvist de senere år i bl.a. Gudenå-systemet, er der også en god chance for at odderen igen vil indfinde sig i ådalen. Insektædere Ved mindre brug af sprøjtemidler i landbruget vil insekterne, ikke mindst i ådalene,

Insektædere

Ved mindre brug af sprøjtemidler i landbruget vil insekterne, ikke mindst i ådalene, få en tiltrængt fremgang til gavn for insektæderne. Da disse har en meget lille generationsalder, vil en ændring af deres fødedyr give en hurtig ændring i bestandstørrelsen af insektæderne.

Et af Europas mindste pattedyr, dværgspidsmusen, hører til denne gruppe. Den er så lille, og har så stort behov for energi, at den er nødt til at søge føde stort set hele tiden. Den har ikke tid til at sove. Det har til gengæld gruppens største medlem, pindsvinet. Den sover en del af vinteren, men skal dog op en gang i mellem for at finde føde og noget at drikke. Vandspidsmusen, som er den største spidsmus, findes i de rene bække, som fører til Vejle Å. Den er meget afhængig af, at der findes både insekter og mindre fisk i store mængder. Dens bygning er tilpasset et liv i vandet, med brede poter og en bred hårbræmme på halen.

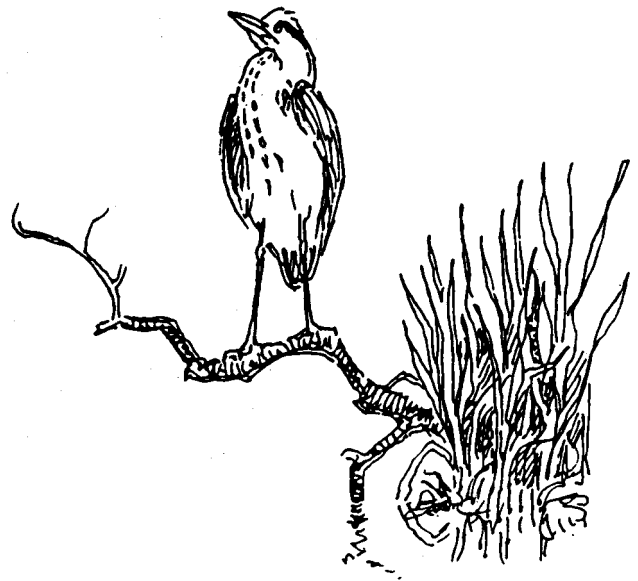
Flagermusene flyver om sommeren i stort antal hen over åen, når de behændigt og lydløst jager insekter. Der er mange arter repræsenterede fra den lille dværgflagermus til den største forekommende, brunflagermus. Den almindeligste art i ådalen er nok vandflagermusen. Det kan være vanskeligt at skelne de forskellige arter fra hinanden blot på flugten og størrelsen. I sommerperioden sover den om dagen på lofter, i lader, hulrum i mure, i hule træer eller i sprækker under broer. Om vinteren søger de sammen i store flokke, bl.a. i gamle kalkminer rundt omkring i Jylland og i kælderrum, hvor de ligger i dvale.

Fugle

Storken har tidligere ynglet i Vejle Ådal. Den er på tilbagegang i hele Vesteuropa, og det formodes at den hvide stork ikke vil findes som ynglefugl i Danmark efter årtusindskiftet. Den østeuropæiske bestand af hvid stork er stabil i det meste af dens udbredelsesområde, og er på vej frem i Nordtyskland. Man kan håbe at denne bestand i fremtiden også vil kolonisere den sydlige del af landet, og måske sende nogle par til Vejle Ådal.

Den sorte stork, som er knyttet til skovområder, er i de seneste år kommet til landet, og yngler tæt på ådalen. Selvom den lever meget tilbagetrukket og skjult i yngletiden, ses den jævnligt i engene langs de mindre vandløb til Vejle Å.

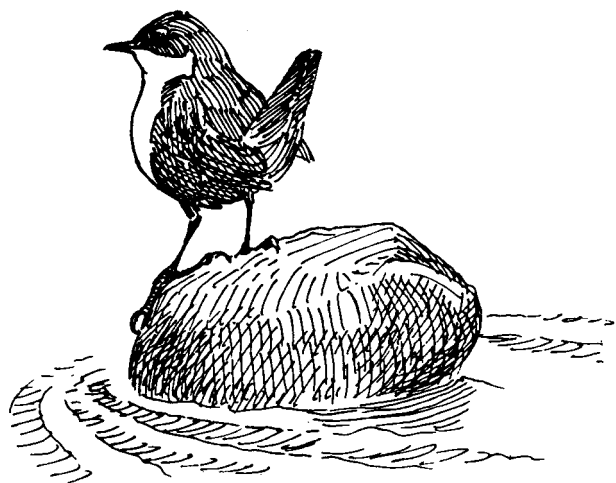

Fiskehejren er den af de store fugle, der er flest af i ådalen. Flere kolonier i skræntskovene vidner om en ret stor bestand. Den æder det samme som hvid stork, nemlig frøer, tudser, fisk, mindre pattedyr og insekter, og er derfor en direkte konkurrent til denne. Måske endog en af årsagerne til storkens tilbagegang.

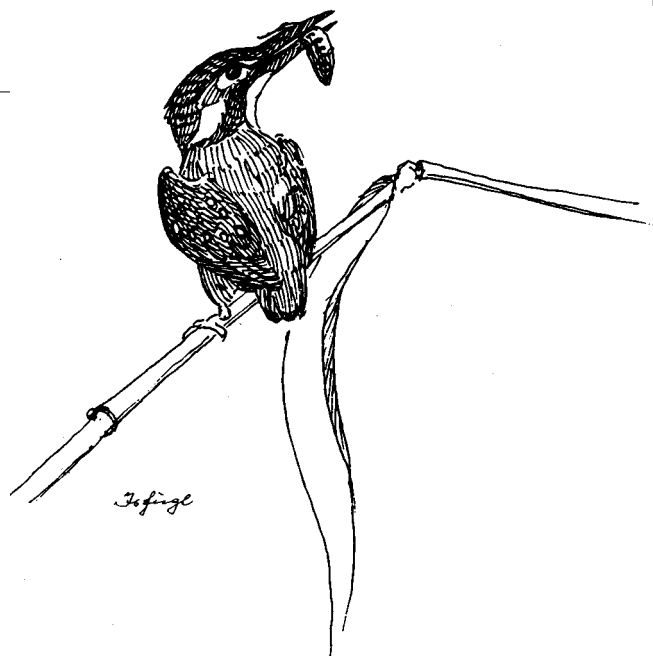

Rovfuglene er i klar fremgang herhjemme. Det ses tydeligt på bestandene i hele ådalens forløb. Specielt er bestanden af musvåger meget stor med en tæthed på ca. et par pr. 1,5 km åstrækning. Rød glente ses ofte i ådalen, men en større fast bestand er der ikke. De almindelige mindre rovfugle findes jævnt fordelt. Fiskeørnen er igen en fast beboer omkring ådalen. Hvor og hvor mange par der yngler holdes hemmeligt, da man er bange for at ægtyve kunne finde på at plyndre rederne. Hvert år i træk-tiden ses kongeørn, men den yngler nok ikke endnu.

Vejle Ådal er et af kerneområderne for en række mindre fugle, som er knyttet direkte til vandet. Isfuglen, som er en af vores mest farveprægtige fugle, har her en fast ynglebestand, og er til stor glæde for de mange lystfiskere og andre naturelskere i ådalen. Vandstæren, som hver vinter findes i vores mindre vandløb i ret stort antal, har flere gange ynglet i ådalen.

Bjergvipstjerten yngler overalt i Vejle Ådal, både i tilknytning til dambrugene og til de mange møller. Men derudover findes de i stort tal langs åen og op i de små bække. I Vejle Amt, og især i tilknytning til Vejle Å, har denne fugl sin tætteste bestand i Nordeuropa. En sommeraftentur i ådalen afslører et mangesidigt fugleliv. I pilekrattene høres sent om aftenen nattergale i meget store antal, og i urtevegetationen høres græshoppesangere. Senere på natten vil også natuglen med unger blande sig i koret. Fra omkring kl. 2 begynder morgenkoret sin koncert, der ender mellem kl. 4 og 5.

Padder

Paddernes levevilkår er blevet forringet gennem de seneste par hundrede år, idet vandhullernes antal er reduceret i stort set hele ådalen. Landbruget har drænet engene, vandhuller er blevet fyldt op, og andre er blevet forurenede, så alt liv er forsvundet for en periode. I ådalen findes spredt i vandhuller, i grøfter med lav strømhastighed og mindre kanaler lille vandsalamander, butsnudet frø og skrubtudse. Med nye vandhuller i ådalen er der håb om, at antallet af padder kan forøges. En egentlig optælling af padderne er der ikke blevet foretaget i ådalen. Derfor ved man faktisk ikke ret meget om, hvilke arter der findes.

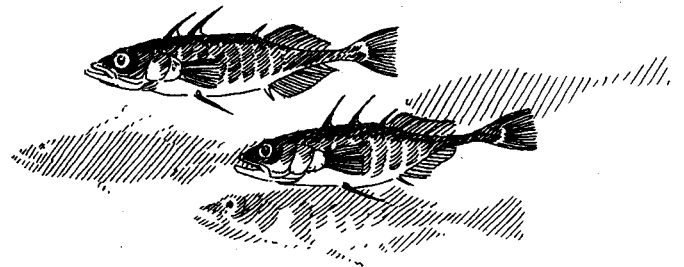
Krybdyr og slanger

Her i landet er der fra naturens side ikke ret mange forskellige arter af krybdyr og slanger. Alle med undtagelse af hugormen forekommer almindeligt i ådalen. Dog er markfirbenet tilsyneladende almindeligst i den vestlige del, og snogen forekommer i størst antal i den østlige ådal. I skræntskovene og et stykke ned i engene forekommer stålormen sammen med skovfirbenet i et mindre antal.

Fisk

Igennem de seneste år er der gjort en stor indsats for at de mindre vandløb igen kan blive gydevand for de oprindelige arter af ædelfisk som laks, havørred og bækørred. Udsætning af yngel i vandløbene har bevirket, at specielt havørred fanges i stort tal, men også bækørred har haft glæde af kunstigt opdræt og genopretning af de mindre bække.

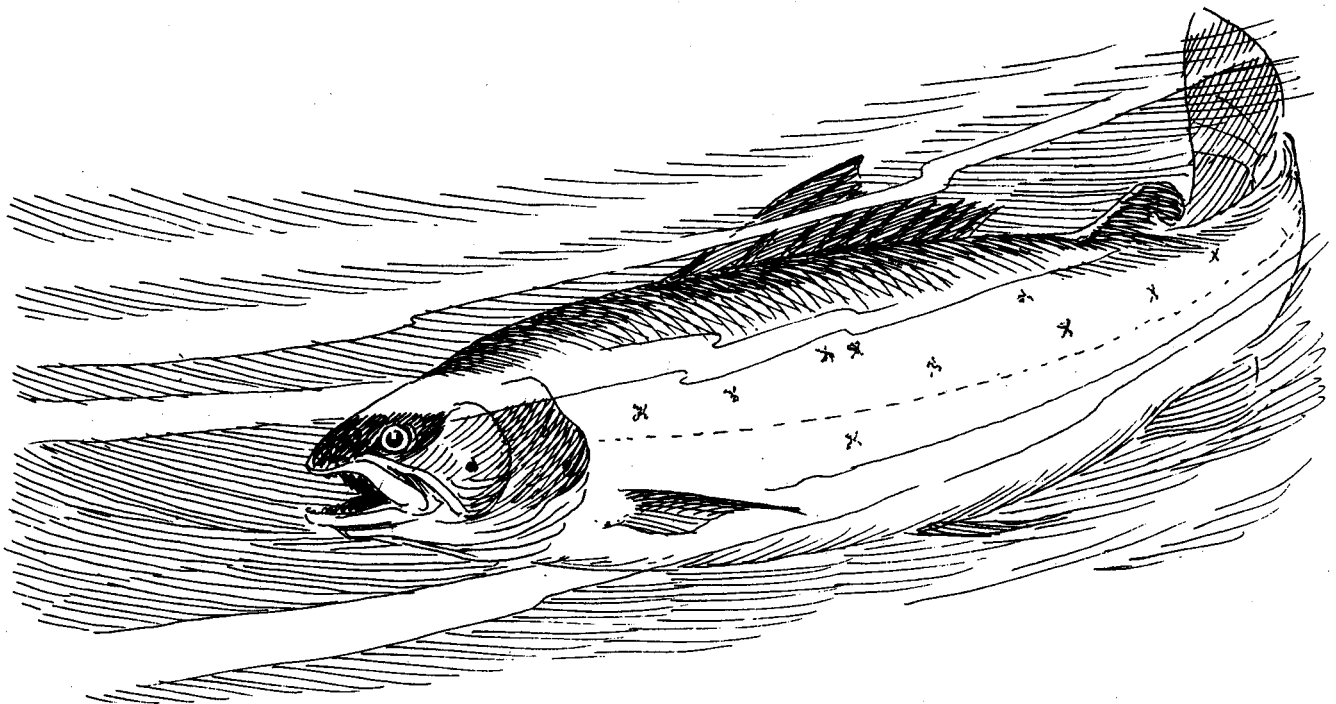
Nogle af de fisk, der tit fanges, er ikke oprindelig danske. Det er ørreder med en fortid i et af ådalens mange dambrug. Specielt regnbueørred, som oprindelig stammer fra Nordamerika, fanges ofte i åen,

Trepigget hundestejle

men også kildeørred er sluppet ud fra enkelte dambrug. Det ser dog ikke ud til, at de to nævnte arter har kunnet etablere sig som egentlige ynglebestande.

Skrubbe, gedde og ål nævnes også af lystfiskere, som fanget i åen eller dens tilløb. Der er fundet stalling ved en enkelt lejlighed, og ellers skal nævnes karudse, skalle, aborre og suder, som fanges af og til. Af små fisk kan nævnes både 3- og 9-pigget hundestejle samt elritse.

En historisk vandring på kryds og tværs af Vejle Ådal afslører en mosaik af små og større brikker, som tilsammen fortæller årtusinders historie om en ådal og dens indbyggere.

Turen begynder ude midt i Sønderkær på de små sandede holme. Her afslører fund af flinteredskaber bopladserne fra nogle af ådalens tidligste indbyggere - stenalderjægerne, som for 9.000 år siden drev jagt og fiskeri i den frodige ådal.

Langs ådalens kanter rejser bronzealderhøjene sig flere steder. Især en af højene påkalder sig opmærksomhed - Egtved Storhøj. Det var her, man fandt den velbevarede egekiste med Egtvedpigen, som fortæller om gravlæggelsen af en ung bronzealderkvinde en sommerdag for snart 4000 år siden.

Endnu en kvinde bidrager til ådalens historie. Et særdeles velbevaret moselig, fundet under tørvegravning i Dronningens mose ved Haraldskær i 1835. En midaldrende jernalderkvinde, tilsyneladende sænket levende i mosen og fastholdt med kløftede grene. Frederik den VII skænkede hende kiste og kristen begravelse i Sct. Nicolai kirke i Vejle, hvor hun stadig ligger.

Landsbyen Skibet ligger midt i ådalen på en terrasse hævet lidt over dalbunden

Landsbyerne kranser ådalen

Med overgangen til historisk tid anlægges de nuværende landsbyer og landsbykirker. Ådalens forholdsvis høje grundvandsstand har hindret bebyggelse i selve ådalen. I stedet anlægges landsbyerne ved kanten af ådalen oppe på det tørre plateau.

Her ligger landsbyerne stadig, omend forandrede gennem de forløbne århundreder. Mest markant i forbindelse med landbrugets udskiftning omkring 1800-tallet, hvor mange gårde blev flyttet ud til deres tilhørende jorder. I Ravning forblev gårdene dog inde i landsbyen, som derved har bevaret det oprindelige præg. I to lange rækker ligger gårdene i dag langs landsbygaden, - som de måske har gjort det helt tilbage fra landsbyens anlæggelse.

Samtidig med at ådalen har givet græsgange, høslet og tørv til brændsel, har åløbet med det omgivende fugtige terræn også været en fysisk barriere. Såvel herredsgrænse som kirkesognene følger åens løb. Beretninger fortæller ligefrem om folk langs ådalen, som aldrig eller kun få gange har besøgt den modsatte side af dalen.

Det har dog altid været muligt at krydse ådalen. For, hvor stenalderjægerens bopladser tidligere lå, - ved Ravning, Vingsted og Skibet, har der såvel senere i oldtiden, som i historisk tid været overfartssteder, først som vadesteder og senere som broer. Mange hulveje fører ned til de mest benyttede overfartssteder, og spor kan endnu ses i bakkerne ved Ravning og Vingsted.

Egtvedpigen

Dronning Gundhild

Jernalderen har sat sig flere spor i ådalen. På bunden af Vingsted Sø ligger sønderdelte våben og personlige ejendele fra en flok jernalderkrigere. Ofret mellem 200-300 e.kr. Fra samme tid rejser tilflugtsborgen Troldborg Ring sig omkranset af volde og grøft. Strategisk placeret på kanten af ådalen ved det gamle vadested, hvor Harald Blåtand langt senere, i 980, slår bro over den brede ådal i Ravning enge.

Vandkraft til kornmølleri og industri

Ved siden af ådalens grønne græs er det udnyttelsen af vandkraften til kornmølleri og industri, der har haft størst betydning for udviklingen i området. Vejleegnen med Vejle og Grejs åer er samtidig et af de steder i landet, hvor vandkraften har været udnyttet mest intensivt.

Valdemar Atterdag påbød i 1357, „at vandet ikke måtte løbe i havet, uden forinden at have tjent samfundet til nytte“. Egnens beboere har tilsyneladende været meget lydøre. Mindst 35 vandmøller har gennem tiden udnyttet vandkraften i Vejle Å, fra udspringet i Engelsholm Sø til udløbet i Vejle Fjord. Heraf de 11 på selve hovedløbet, mens resten har ligget på tilstødende småbække.

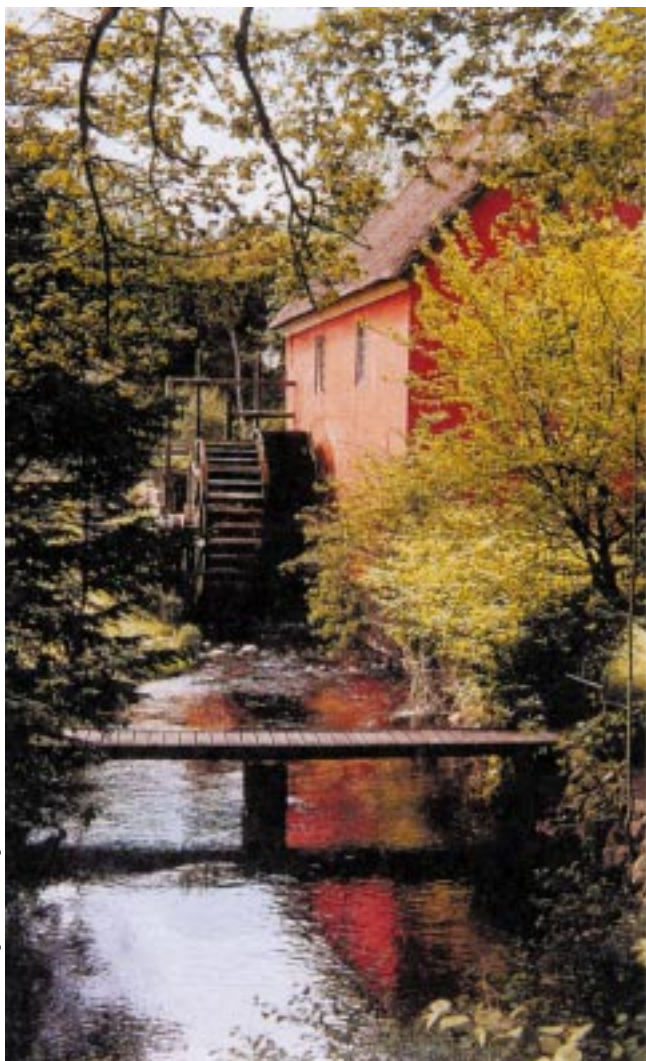

Foto: Robert Jæger, Atelier Egtved

Nybjerg Mølle. Landets eneste vandmølle med intakt mølleri til at male boghvede

De tidligste møller ved Gødding og Vingsted var store kornmøller anlagt på hovedløbet, hvor Hærvejsstrøget og de større vadesteder krydsede Vejle Å. Det var kongen og måske klostrene, der var middelalderens møllebyggere. Møllerne var nemlig et økonomisk aktiv for kongemagten, da bønderne var tvunget til, at lade deres korn male her.

Den sidste originale klædestampe fra Randbøldal Fabrik. Stammerne eller hamrene fildede tøjet, og gav det dermed større slidstyrke

Gunstig økonomi og driftige herremænd sætter gang i nye kornmøller i sidste halvdel af 1500-tallet. Herregårdsmøllerne anlægges på mindre opstemmede sideløb. Nybjerg Mølle er i dag den eneste af kornmøllerne, der står tilbage med vandhjul. Andre steder er det blot mølledamen og måske bygningsrester, der afslører de gamle møllesteder, som ved

Randbøldal Fabrik med den opstemmede å

1600-tallets stampemøller til valkning af klæde bliver starten på de følgende århundredes storindustri langs Vejle Å. Gamle kornmøller bliver ombygget til papir- og stampemøller og nye industrimøller anlægges, hvor åens fald er størst.

Således opstemmer storkøbmanden de Lichtenberg i 1732 Vejle Å i den snævre og stejle Randbøldal. Her anlægger han en papir- og klædefabrik. Med fabrikken følger fabrikant- og arbejderboliger, og gradvist opstår landsbyen Randbøldal.

Møllerne langs Vejle Å og dens sideløb

Med skiftende produktioner snurrer hjulene på fabrikken i henved 250 år, før den nedlægges i 1975. Fabriksbygningerne er nu revet ned, men på den gamle fabriks-tomt fortæller Randbøldalmuseet om industrieventyret.

Et andet af de store industrieventyr udspiller sig længere nede ad Vejle Å ved Haraldskær, hvor der i 1741 anlægges en geværfabrik. Med en udvikling de følgende århundreder over jernværk, kobber- og krudtmølle til papirindustri, ender Haraldskær Fabrik i 1924 som elværk. I dag omsætter den mere end 100 år gamle turbine stadig vandkraften til omkring 500.000 kW om året.

Hestevognene kan ikke i længden følge med møllernes transportbehov. Især skaber stigende efterspørgsel efter papir fremstillet på træmasse ny stor aktivitet på møllerne i Vingsted og ved Haraldskær Fabrik i slutningen af 1800-tallet.

Pres fra ådalens industrimøller er således medvirkende til anlæggelsen af Vejle-Vandelbanen i 1897. Med De Forenede Papirfabrikker som storaktionærer i baneprojektet lægges skinnerne tæt forbi møllerne ved Haraldskær og Vingsted. Sideløbende med godstransport, åbner banen også for transport af arbejdskraft til nye industrier inde i Vejle by. Dårige vejforbindelser er årsag til, at ådalen ikke tidligere havde haft nogen stor betydning for byen.

Jernbanen kørte kun i ådalen i et par generationer. Den blev nedlagt i 1957, og siden er strækningen mellem Vejle og Bindeballe omlagt til natursti. Det gamle banelegeme fører således stadig folk gennem ådalen.

P. C. Skovgaard: Den store Eng ved Vejle. 1867

Fra naturlandskab til kulturlandskab

Ådalens gode græsningsmuligheder har tilbage fra bondestenalderen været grundlaget for landbrug med kvæghold. Rydning af skov og krat efterfulgt af årtusinders græsning og høslet ændrer det skovdækkede ådalslandskab til store åbne græsflader med spredt kratbevoksning, når vi når op i jernalderen.

Det landskabsbillede holder sig stort set op til landbrugets udskiftning omkring 1800. Ådalens store sammenhængende engområder opdeles i småparceller, der hører til hver enkelt gård. Række efter række af levende hegn plantes og bryder her ved ådales store åbne flade.

Kun omkring hovedgården Haraldskær, ligger den tilhørende jord endnu som et åbent herregårdslandskab, uden levende hegn og småparceller.

Åen udrettes kraftigt i 1870-erne og samtidig anlægges engvandingsanlæg for at forbedre engenes græs. Udviklingen fortsætter med intensivering, mekanisering og specialisering af landbruget gennem 1900-tallet. I 1950-erne drænes store dele af

ådalens og englodderne bruges i et par årtier til korn dyrkning. I dag afgræsses atter en del af englodderne. Andre har fået lov at ligge urørt hen, og er, fra naturens hånd, gradvist vokset til i pilekrat.

En del af englodderne og de gamle engvandingsanlæg har endelig fundet en helt anden anvendelse. De er overtaget af dambrugerne, som startede en ørredproduktion i begyndelsen af 1900-tallet. Produktionen tog for alvor fart efter 2. verdenskrig, så i dag rummer Vejle Å med sideløb den største koncentration af dambrug i landet - ikke mindre end 54 dambrug ialt. Dambrugene har herved afløst møllehjulenes udnyttelse af åens vand, og er i dag en af ådalens væsentligste næringsveje.

Her ender så den historiske rundtur i ådalens landskabsmosaikken, sammensat af sporene efter den menneskelige fortagsomhed i ådalens gennem årtusinder, ændrer sig hele tiden. Mosaikperler forsvinder og andre kommer til. Et af 1990-ernes bidrag til mosaikken er nye slyngede vandløb, kaldet stryg, forbi de århundreder gamle møllespærringer. Så kan fiskene atter vandre frit op ad åløbene, og den menneskelige foretagsomhed har atter sat et spor i landskabet.

Åløb giver næring, energi og rekreation

Slyngede åløb gennem landskabet har altid været attraktive opholdssteder for mennesker. Dyr og planter i og omkring åløbene er blevet udnyttet i husholdningen, og vand og strøm i åerne er blevet brugt til at frembringe kraft og til fiskeopdræt. Åløb har også fungeret som transportveje, og endelig har de været brugt alene til fritidsforøjelser. Vejle Å har i tidens løb rummet det hele. En lang række møller og industrier har udnyttet vandet som drivkraft. Fiskeriet har suppleret husholdningen, og dambrugene gør brug af vandet til opdræt af ørreder. Samtidig udfolder forskellige friluftssinteresser sig i dag i og omkring åens løb.

Fiskeri og sejlads

Desværre ved vi ikke noget om en direkte brug af Vejle Å i oldtiden. Fund af bopladser fortæller dog, at især stenalderens jægere og deres byttedyr har opholdt sig langs åen gennem årtusinder. I middelalderen foregik der et kommercielt fiskeri ved udløbet i Vejle Fjord, og ellers har det altid været forbeholdt lodsejerne at fiske til eget forbrug. I vore da-

ges fritidskultur er fiskeriet atter blevet kommercialiseret. Nu skal der indløses fisketegn – dagkort kan købes på turistkontoret i Vejle. Sportsfiskerne samles om et godt fiskeri efter især havørred. I perioder er der laks på det nederste stykke af Vejle Å.

Med sine store sving og dybe huller er åen i dag et godt fiskevand, men sådan har det ikke altid været. Omkring midten af 1900-tallet blev åens løb mange steder rettet ud for at forbedre afvandingen af engene. Men uden slyng og skjul faldt antallet af fisk. Derfor er åen nu mange steder lagt tilbage i sine gamle slyng. Samtidig er miljøet også blevet forbedret gennem mindre udledning af næringsstoffer fra landbrug og dambrug.

I ældre tid har der sandsynligvis foregået sejlads på Vejle Å fra udløbet i fjorden og et stykke op ad åen. I dag er der kanosejlads på Vejle Å – på strækningen fra Tørskind Bro til Vejle Fjord. Af hensyn til naturen og det omgivende dyreliv er sejladsen begrænset til perioden mellem 16. juni og 31. december og til højst 12 kanoer om dagen. Sejlere skal selv medbringe kano, og forud skal man have erhvervet et gæstemærke fra Vingstedcentret.

Drivkraft og elektricitet

Fra udløbet i Engelsholm sø til udmundingen i Vejle Fjord har Vejle Å et fald på 55 m. Heraf falder åen alene 12 m gennem Randbøldal. Det giver god strøm på vandet, der siden middelalderen er blevet udnyttet af små og større vandmøller trukket af store vandhjul. De mest enkle møller var skvatmøllerne, der malede korn til de enkelte landsbyer eller større gårde. De var små og krævede ikke opstemninger af vandet. De større møller blev drevet af de store jordejere, nemlig kongen, herremændene og måske klostrene. Af de 35 møller, der gennem de sidste 1000 år har ligget på Vejle Å og dens sideløb, står nu kun Nybjerg Mølle tilbage med sine 2 brystfaldshjul, mølleri og karakteristiske møllehus i 2 etager fra 1850. Møllen er ikke offentlig tilgængelig.

Nybjerg Mølle

Turbinehus i Randbøldal

De første mange århundreder malede møllerne udelukkende korn. I 1800-tallet drev flere både korn og foderstofforretning, og på flere af møllerne var samtidig bageri eller bryggeri. I løbet af 1700-tallet fik mange møller klædestamper til valkning af stof. Gødding Mølle havde savskæreri og møller som Engelsholm, Randbøldal, Dalekilde, Haraldskær m.fl., brugte vandkraften til industriel virksomhed.

Fra slutningen af 1800-tallet blev vandkraften udnyttet til at drive turbiner, der ved hjælp af dynamoer kunne fremstille el til forsyningsnettet. Det skete også ved Randbøldal Klædefabrik, hvor vandkraften fra 1875 omsattes til el via en turbine. På strækningen gennem Randbøldal findes hele 3 turbiner, som stadig producerer elektricitet.

100 års dambrugsdrift

Igennem 1900-tallet har det primært været dambrug, der har udnyttet vandet i Vejle Å. I slutningen af 1800-tallet fandt man ud af, hvordan fiskens liv fra æg til spisefisk kunne styres. Fiskeproduktionen blev sat i system og voksede for alvor i 1950'erne. Ådalen langs Vejle Å er ideel til dambrugs drift, og som supplement til åvandet springer mange kilder fra ådalsskrænterne. Langs åen og dens utallige tiløb var der 46 dambrug i drift i år 2000. Tidligere har der været en del flere. Strammere miljøbestemmelser op gennem 1990-erne har betydet lukning af en del brug. Dambrugene varierer meget i størrelse, fra Vingsted Dambrug som er et af de største til Raving Fiskeri som et af de mindste.

De fleste dambrug bygger på samme principper som for 100 år siden. Brugene er indrettet ved, at vandet i åen dæmmes op af et stemmeværk og ledes igennem en kanal, der føder de enkelte damme med vand. Efter at vandet har passeret dammene, løber det ud i bagkanalen og tilbage til åen. Produktionen består i regnbueørreder, som Danmark er en af de største producenter og eksportører af. Vejle Å giver herved i dag liv til mange nye ørreder, som igen er livsgrundlaget for en række dambrugere og deres familier.

Refsgårde Fiskeri

Fra engvanding til afvanding

Landsbyer, ejerlav og enge

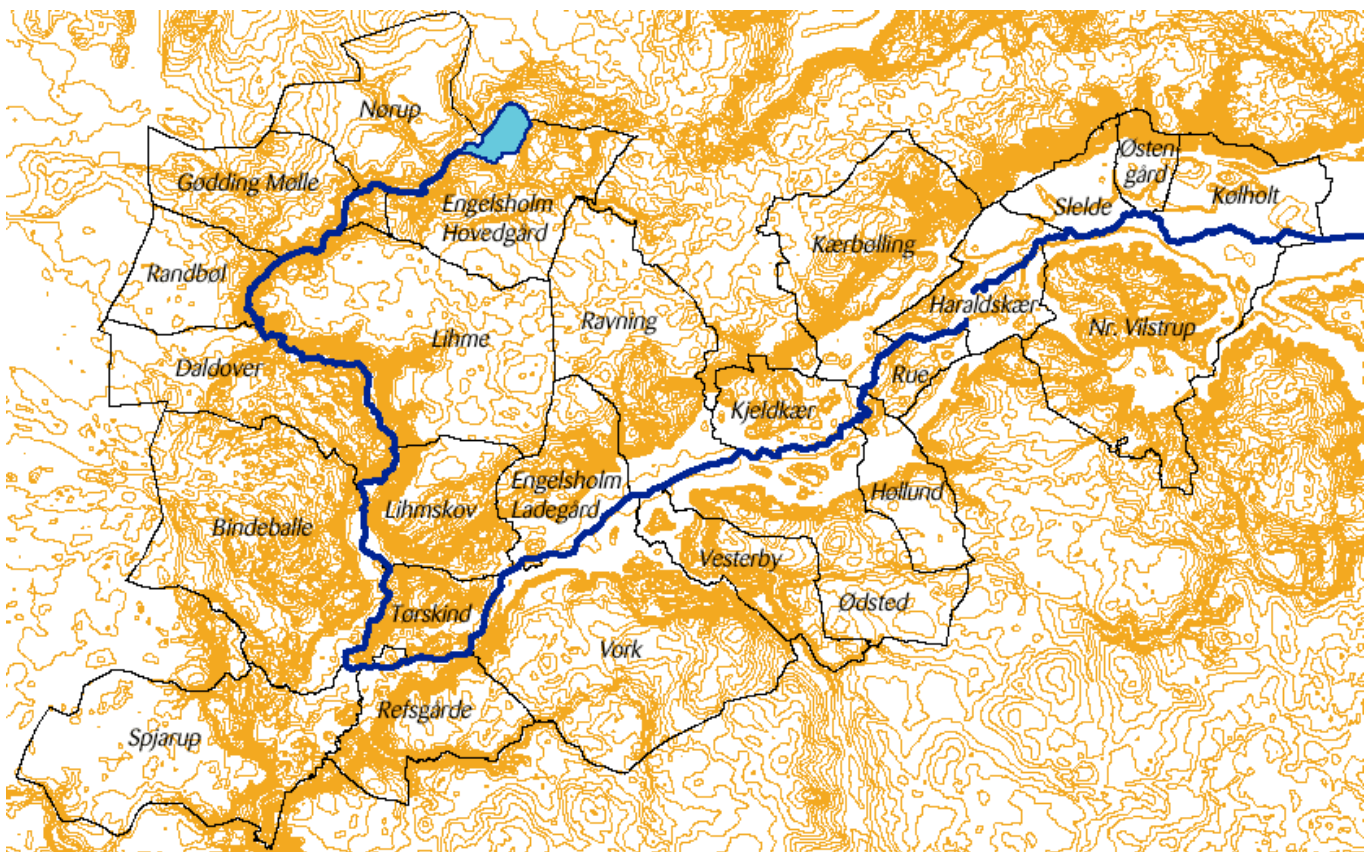
Vejle Å har i årtusinder dannet naturligt skel for udnyttelsen af landskabet. Opdelingen af de enkelte landsbyer og deres dyrkningsjorder – ejerlavene – adskilles af åens løb. På begge sider af ådalen ligger landsbyerne side om side oppe på det tørre plateau. Gårdene har her ligget centralt for udnyttelsen af den gode agerjord på moræneplateauet, skovene og overdrevet på dalskrænterne, og den fugtige dalbund, der har givet adgang til græsgange, høslet, tørv og ferskvand.

Landskabets opdeling i ejerlav eller ressourceområder har en lang historie bag sig med rod tilbage til jernalderen. Nord for Vejle Å følger Ravningsbroen skellet mellem ejerlavene Ravnings og Engelsholm Ladegård. Sammenfaldet mellem bro og skel antyder, at skellet har været kendt i 979/80, da Harald Blåtand lod Ravningsbroen bygge.

Engene har i årtusinder været en meget betydnings-

fuld del af en gårds eller en landsbys ressourceområde. Næringsstoffer fra engene var, via husdyrenes gødning, en forudsætning for at agerjorden kunne dyrkes. "Eng er agers moder" er udtryk for denne sammenhæng. Et net af hulveje skærer sig ned i skrænterne langs ådalen og vidner om århundreders færdsel mellem eng og ager. Ved Ravningskov finder man endnu spor af en gammel fægyde – en gammel markvej indrammet af diger på begge sider, der krones af et tæt hegn af stæv-nede hassel og poppel. Fægyden har tidligere ledt kreaturer mellem landsby og enge.

I dag har brugen af kunstgødning brudt den tidligere sammenhæng mellem eng og ager. Enghøet er blevet afløst af andet grovfoder og færre kreaturer afgræsser nu englodderne. Træer og buske overtager gradvist, når græsning og høslet ophører. De årtusinder gamle kulturskabte enge vokser atter tilbage til deres oprindelige natur.

Ejerlavene langs Vejle Å opdeler landskabet, så alle landsbyer har adgang til eng, skræntskove og den tørre agerjord på moræneplateauet.

Gamle engvandingsanlæg

Allerede i 1869 var Dalgas og hans medarbejdere blevet opmærksom på muligheden for engvanding ved overrisling i Vejleådalens enge. Dalbunden blev opmålt og nivelleret og i årene 1872-73 anlagdes i alt 23 km vandingskanaler på strækningen mellem Randbøldal og Vingsted. Med stemmeværker i åen kunne åvandet opstemmes og ledes ud i gravede vandingskanaler langs dalens sider. Et net af små rislerender fordelte åvandet videre ud over engfladen. Det næringsrige åvand forbedrede græsvæksten og sikrede vandingen gennem vækstsæsonen.

Engvandingsanlæggene var kun i brug få årtier. Rodfrugter overtog gradvist enghøets betydning som vintergrovfoder mod slutningen af 1800-tallet, og samtidig var vedligeholdelsen af kanaler og overrislingsrender særdeles arbejdskrævende. Flere af engvandingskanalerne blev overtaget af dambrugerne, mens andre blev overladt til naturligt forfald. Rundt langs dalsiderne kan man stadig finde rester af de gamle hovedkanaler. Overrislingsrenderne på engfladen er derimod for længst forsvundet, efter at traktorer og maskiner i det sidste halve århundrede effektivt har kultiveret engjorden.

Vejle Å slynger sig atter gennem engen ved Haraldskær. Ved genslyngningen af åen har man samtidig valgt at bevare dele af den gamle kanal og de gamle afvandingsgrøfter, så landskabet fortsat kan fortælle historien om afvandingen.

Engene synker

Gode kornkonjunkturer og tilskud til afvanding førte til, at mange af englodderne blev drænet og pløjet i 1950'erne. Engjorden indgik herefter på lige fod med al anden landbrugsjord bl.a. til korndyrkning. Hvor det kneb med at holde engene tørre, udrettede man samtidig åen, så afvandingen blev bedre. Tæt ved Ravingbroen blev der i 1950'erne lagt et dræn i en dybde af 120 cm. I 1986 var dybden kun 40 cm under overfladen – altså en sætning af tørvejorden på ca. 25 mm om året. Sætningen er især resultatet af, at vandet er forsvundet, og ilten herefter har sat gang i omsætningen af den organiske tørvejord.

Et bånd af mælkebøtter markerer den sandede åbund fra en tidligere åslynge, der nu ligger en del højere end den omgivende eng.

Ringene slutes – fra høslæt til natur

Ådalen og engene har altså udviklet sig til marginaler i forhold til vores moderne og effektive landbrug. Ådalens produktion har ændret sig fra landbrugsprodukter til naturoplevelser og dambrugsørreder. Duften af nåletræ og nåleskov fra de tilplantede dalskrænter har afløst duften af græs, hø og kreaturer.

Flere steder er åen i de senere år blevet lagt tilbage i sine gamle slyng, og naturbeskyttelsesloven sikrer nu, at eksisterende enge ikke længere omlægges. Samtidig arbejdes med projekter, der skal genskabe våde enge, som før dræningerne fjernede vandet fra engfladerne. Hensigten er, at de våde enge skal virke som filter i forsøget på at nedbringe kvælstofudvaskningen til vandløbene.

I Vejle Ådal findes et meget varierende landskab og naturen spænder fra små kildevæld over store naturligt næringsrige søer og opstemninger til tørre overdrev og sumpskove på de stejle skrænter.

Engenes udnyttelse

Selve ådalsbunden er præget af græssede kultur- og naturenge. I århundreder har ådalens græsgange været meget vigtige for de mennesker, der har boet her. Dyrene har om sommeren græsset i engen; om vinteren har de levet af hø, bjærget fra engene om sommeren. Desuden har årtusinders produktion og ophobning af organisk materiale gjort det muligt at skaffe brændsel ved at grave tørv i ådalen.

I løbet af de sidste godt 100 år er der sket store ændringer i ådalen. Specielt har udretning af store dele af Vejle Å kombineret med dræning medført en bedre og hurtigere afvanding af engene. Det har gjort det muligt også at udnytte engjordene til dyrkning. Gødskning, kalkning og iltning af det øverste tørvlag ved pløjningen, fik tørvten til at „brænde af“ - den blev omsat. Ådalsbunden satte sig, og nogle steder over 1 meter på mindre end 20 år - som for eksempel ved Ravingbroen. Mange steder har man nu opgivet selv den ekstensive drift med græsning eller høslæt, fordi de nu lavtliggende arealer er blevet for fugtige. Resultatet af den manglende udnyttelse er, at arealerne gradvist gror til med pilekrat.

Engenes blomsterflor

Botaniske undersøgelser af eng- og moseområderne i Vejle Ådal viser, at der er langt mellem de steder, hvor man finder en artsrig flora med f.eks. den karakteristiske orkide maj-gøgeurt og den flotte gule engblomme. De er begge arter, som tidligere har været almindelige, men som ikke tåler gødskning eller dyrkning. Derfor ses de nu kun i de tilbageværende naturenge. Eng-kabbeleje og trevlekrone er også arter, som falder i øjnene, og fortæller, at her ikke har været gødet, men til gengæld afgræsning eller høslæt i århundreder.

Hvor den ekstensive udnyttelse ophører, overtager arter som alm. mjødukt og lådden dueurt ofte arealet, inden det til sidst gror til med pilebuske.

Nogle af engene kan i maj måned være helt dækket af et flot, gult tæppe af blomstrende mælkebøtter. De gule blomster står så tæt at andre blomsterplanter stort set ikke findes. Det er resultatet af en gødsket engjord, hvor mælkebøtterne reagerer på gødskningen ved helt at udkonkurrere de andre arter.

Helt ude på overdrevet

Overdrevene var oprindeligt de marginale jorder langt fra landsbyen og oftes på tørre, stejle og svært opdyrkelige arealer. Århundreders afgræsning og manglende gødsning har gradvist skabt nogle blomsterrige tørreng på ådalsskrænterne. Vejle Ådal rummer mange af disse artsrige og landskabeligt meget flotte overdrev. For eksempel nær Randbøldal ved Barskær, på Runkenbjerg, ved Tågelund nær Nybjerg Mølle, ved Spjarup, ved Refsgårde vest for Tørskind Grusgrav og ved Vork Bakker.

De stejle overdrevsskrænter rummer mange arter af både planter og svampe, som har specialiseret sig til kun at vokse sådanne steder. Af orkideer fundet i området kan nævnes tyndakset gøgeurt og bakke- og skov-gøgelilje. For svampenes vedkommende er det specielt vokshattene, som er knyttede til overdrev, og som om efteråret påkalder sig opmærksomheden med deres ofte flotte farver. Af de mest sjældne kan nævnes arter som tæge-vokshat, knaldrød vokshat, daddelbrun vokshat samt Jensens vokshat.

tæge-vokshat

knaldrød vokshat

Granholme

Mange af ådalens skrænter, hvor der tidligere var åbne overdrev, er blevet plantet til med rødgran i løbet af 1900-tallet. Grantræerne er oprindeligt plantet til juletræer eller til gavntræ, men ikke alle steder har de klaret sig lige godt. Der er enten ikke blevet fældet eller udtyndet i plantningerne på de rette tidspunkter, så mange af granholmene står derfor nu i mere eller mindre opløsning. For at åbne mere op for ådalens landskabelige træk er mange af granholmene nu blevet fældet, især indenfor Nybjerg Mølle fredningen. Områderne anvendes herefter atter til græsning for kreaturer eller får.

Refsgårde overdrev

Artsrige skræntskove

Lokalt i ådalen findes områder med gammel bøgeskov og egepur.

Dele af Birkelund Skov nord for Fortvad Bjerg er udlagt til urørt skov. Det betyder, at skoven her får lov til at passe sig selv. Væltede træer bliver liggende, udgåede træer får lov at stå og der plantes ikke nyt. Her er lerede bøgeskovsskrænter med finger-star og store bevoksninger af tandrod og skov-svingel. Skræntskovene nær Vingsted og længere ind mod Vejle har en helt typisk østjysk løvskovs bundflora med arter som f.eks. aks-rapunsel, guldnælde og padderokken skavgræs, som året rundt kan genkendes på sine mørkegrønne, stærkt kiselholdige stængler. Ødsted Skov er en flot skræntskov med højstammede bøge, der fortjener betegnelsen bjergskov.

aks-rapunsel

guldnælde

skavgræs

Hvor skrænterne møder ådalsbunden ses ofte vældområder med aske- og ellesumpe. Her ses bl.a. hvid hestehov, småbladet milturt og den lidt undseelige orkide ægbladet fliglæbe. Elfenbenspadderokkens meterlange, lyse stængler ses mange steder sommeren igennem, hvor bunden er fugtig. På en tur ad Bindeballestien kan man således ikke undgå at se denne flotte plante.

hvid hestehov

elfenbenspadderok

Engelsholm Sø

Engelsholm Sø, som er starten af Vejle Å, er nu stærkt belastet af næringsstoffer. Indtil for få år siden var sigtedybden i søen meget lille. Men efter nogle års biomanipulation med opfiskning af skaller og bræser, er søen i væsentlig bedring. Sigtedybden er blevet større, så sollyset atter kan nå et stykke ned i vandet. Det har dog ikke fået vandplanterne til at komme tilbage i tilstrækkelig mængde til, at søen på længere sigt kan holdes fri for algevækst. Derfor plantes forskellige vandaks-arter, som tidligere har vokset i søen, nu ud i hegnede områder. Hegnene forhindrer, at vandplanterne straks bliver ædt af vandfuglene, især blishøne. Vandplanterne klarer sig fint, og de kan nu hjælpe med til at fuldende sørestaureringen, så søen atter kan blive klarvandet og rumme et alsidigt dyre- og planteliv.

Inden for søens smalle tagrørsbælte findes bl.a. hængesæk af tørvemos samt vældenge. Her har, i hvert fald tidligere, vokset arter som gul stenbræk, tvebo star samt dynd-star. I dag kan man finde engblomme, hjertegræs, grøn star og maj-gøgeurt.

Gul abeblomst vokser i søens bredzone. Oprindeligt blev denne art indført - måske tilfældigt - fra Canada med fisk, som holdtes i fiskedamme i parken til Engelsholm Slot. Omkring 1860-erne blev arten „naturaliseret“ i søen, og i løbet af de næste 30 år spredte den sig ned langs Vejle Å helt til Vejle Fjord. Gul abeblomst er nu en art, der findes mange steder i hele ådalen.

Vandløbsfloraen

Ådalens vandløb rækker fra hurtigtstrømmende små kildebække til et langsomtflydende, bredt åløb ved Vejle Ås udløb i Vejle Fjord. De planter, som er dominerende i størstedelen af Vejle Å, er arter af pindsvineknop, vandranunkel, mærke, vandpest og vandstjerne. Det er et meget smukt syn, når vandranunkelen blomstrer med sine hvide blomster strækkende sig op over den grønne pude af blade i det strømmende vand.

Færdes man ude i ådalen via Bindeballestien, vil man flere steder krydse Vejle Å og kunne nyde synet af åens bølgende frodighed.